

بنیان‌های فکری جامعه‌شناسان غرب و متفکران اجتماعی اسلامی

دکتر سید سعید زاهد زاهدانی

دانشیار جامعه‌شناسی و عضو پژوهشکده تحول در علوم انسانی دانشگاه شیراز

مریم مؤمنی

دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی و

عضو دانشجویی پژوهشکده تحول در علوم انسانی دانشگاه شیراز

زمستان ۱۳۹۷

انتشارات آفتاب توسعه

ناشر اختصاصی آثار مرکز پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی صدرا

بنیان‌های فکری جامعه‌شناسان غرب و متفکران اجتماعی اسلامی

نویسندگان:

دکتر سید سعید زاهد زاهدانی (دانشیار جامعه‌شناسی دانشگاه شیراز)

مریم مؤمنی (دانشجوی دوره دکترا دانشگاه شیراز)

ویراستار: مجتبی صحراکارها، فریبا خانعلی

طراحی جلد و صفحه‌آرایی: یوسف بهرخ

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۷

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

شابک: ISBN ۹۷۸-۹۶۴-۷۸۶۷-۶۵-۸

سرشناسه : زاهد زاهدانی، سید سعید، ۱۳۳۰ -
عنوان و نام پدیدآور: بنیان‌های فکری جامعه‌شناسان غرب و متفکران اجتماعی اسلامی /
سیدسعید زاهد زاهدانی، مریم مؤمنی.
مشخصات نشر : تهران: آفتاب توسعه، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری: ۳۵۰ ص.
شابک : 9789647867658:
وضعیت فهرست نویسی: فیا
یادداشت : کتابنامه.
موضوع : جامعه‌شناسی اسلامی
موضوع : Sociologists, Islamic*
موضوع : جامعه‌شناسان اسلامی
موضوع : Islamic sociology
موضوع : جامعه‌شناسان -- کشورهای غربی
موضوع : Sociologists -- Western countries
موضوع : جامعه‌شناسی -- کشورهای غربی
موضوع : Sociology -- Western countries
شناسه افزوده : مؤمنی، مریم، ۱۳۷۰-
رده بندی کنگره : BPT۳۰/۱۷ب۹۱۳۹۷
رده بندی دیویی : ۲۹۷/۴۸۳
شماره کتابشناسی ملی : ۵۵۷۳۹۷۲

نشانی: تهران، خیابان جمهوری اسلامی، تقاطع ابوریحان،
خیابان کشور دوست، کوچه نوشیروان، پلاک ۲۶ طبقه ۴
تلفن مرکز بخش: ۶۶۴۰۹۰۵۶

www.sccsr.ac.ir

حق چاپ برای ناشر محفوظ و نقل نوشته‌ها با ذکر منبع بلا مانع است.

قیمت با برچسب لوگوی مرکز صدرا صحیح می‌باشد.

فهرست مطالب

۹	مقدمه
۱۷	۱-۱. کتابنامه

فصل اول

جهان بینی و جهان شناسی جامعه شناسان کلاسیک

۱۹	۲-۱. مقدمه
۲۰	۲-۲. کارل مارکس
۳۰	۲-۳. جرج زیمل
۳۹	۲-۴. امیل دورکیم
۴۶	۲-۵. ماکس وبر
۵۵	۲-۶. نتیجه گیری
۶۲	۲-۷. کتابنامه

فصل دوم جهان‌بینی و جهان‌شناسی جامعه‌شناسان معاصر

۶۷	۳-۱. مقدمه
۶۹	۳-۲. آلفرد شویتس
۷۵	۳-۳. تالکوت پارسونز
۸۲	۳-۴. هربرت بلومر
۹۰	۳-۵. یورگن هابرماس
۹۸	۳-۶. میشل فوکو
۱۰۵	۳-۸. ژان بودریلارد
۱۱۴	۳-۸. ژاک دریدا
۱۲۱	۳-۹. پی‌یر بوردیو
۱۲۸	۳-۱۰. آنتونی گیدنز
۱۳۳	۳-۱۱. نتیجه‌گیری
۱۵۳	۳-۱۲. کتابنامه

فصل سوم جهان‌بینی و جهان‌شناسی متفکرین اسلامی

۱۶۱	۴-۱. مقدمه
۱۶۲	۴-۲. فارابی
۱۶۹	۴-۳. ابن‌خلدون
۱۸۰	۴-۴. علامه طباطبایی

بنیان‌های فکری جامعه‌شناسان غرب و متفکران اجتماعی اسلامی ۷

- ۴-۵. شهید سید محمدباقر صدر ۱۸۸
۲-۶. شهید آیت‌الله مرتضی مطهری ۱۹۴
۴-۷. آیت‌الله مصباح یزدی ۲۰۳
۴-۸. آیت‌الله جوادی آملی ۲۱۱
۴-۹. مرحوم آیت‌الله سید منیرالدین حسینی الهاشمی ۲۲۰
۴-۱۰. نتیجه‌گیری ۲۵۰
۴-۱۱. کتابنامه ۲۷۶

فصل چهارم

اندیشمندان اسلامی ساکن در فرهنگ غرب مدرن

- ۵-۱. مقدمه ۲۸۵
۵-۲. اسماعیل راجی الفاروقی ۲۸۶
۵-۳. سید محمد نقیب‌العطاس ۲۹۳
۵-۴. ضیاء‌الدین سردار ۳۰۰
۵-۵. مسعود العالم چودری ۳۰۶
۵-۶. نتیجه‌گیری ۳۱۰
۵-۷. کتابنامه ۳۲۱

فصل پنجم

نتیجه‌گیری

- مقدمه ۳۲۵
عالم غیب و مشهود ۳۲۶
عالم تکوین ۳۲۸

۸ * بنیان‌های فکری جامعه‌شناسان عرب و متفکران اجتماعی اسلامی

تاریخ..... ۳۳۲

جامعه..... ۳۳۴

انسان..... ۳۲۷

ارتباط بین عوامل فوق..... ۳۳۹

مقدمه

علم پدیده‌ای فرهنگی است. هر فرهنگ مبانی فکری و بنیادی یا به عبارتی، جهان‌بینی و جهان‌شناسی مربوط به خود دارد؛ از این رو، نمی‌توان علم را جدای از این مبانی فکری و فرهنگی تصور و ارزیابی کرد. همه عقلای عالم در این موضوع اتفاق نظر دارند که ورود هر نوع پیش‌داوری در دریافت واقعیت مذموم و نکوهیده است، اما این بدان معنی نیست که گرایش‌های فرهنگی در تولید علوم دخالتی ندارند. گرایش‌ها و بینش‌های فرهنگی بر مبانی هر علمی حاکمیت دارند و در حوزه علوم انسانی و اجتماعی این امر بسیار واضح و روشن‌تر است. نوع جهان‌بینی و جهان‌شناسی در نوع تولید علم اثر مستقیم و غیر مستقیم دارد. این امر به‌ویژه در علم جامعه‌شناسی بسیار گسترده قابل ملاحظه است.

اندیشمندان مختلف این رشته با نوع جهان‌بینی و جهان‌شناسی خود به تولید نظریه پرداخته‌اند؛ از این رو، تنوع بسیار وسیعی در نظریات جامعه‌شناسی به چشم می‌خورد. برای مثال نظریه پردازان کلاسیک جامعه‌شناسی که همگی به تفسیر و تحلیل حادثه بسیار مهم و فراگیر ظهور، بقا و آینده تمدن مدرن پرداخته‌اند، براساس مبانی فکری خود تحلیل‌های گوناگونی ارائه کرده‌اند. این تحلیل‌ها به‌گونه‌ای با هم متفاوت است که گاهی ضدیت و تضاد عمیقی را نشان می‌دهد و موضع‌گیری‌های بسیار متباینی را براساس خود به کارگزاران اجتماعی

تکلیف می‌کنند؛ برای مثال مکاتب سرمایه‌داری و مارکسیستی. هر چند برخوردار از یک زمینه فرهنگی وجه تشابهاتی را در نظریات نشان می‌دهد، اما در همان یک فرهنگ هم تنوع نظریه‌پردازی‌ها به‌گونه‌ای است که اختلاف‌نظرها و موضع‌گیری‌های عمیقی را به‌دنبال خود می‌آورد. برای مثال بین سنت اروپایی و امریکایی در این رشته اختلافات چشمگیری وجود دارد و در هریک از این دو سنت گفته‌شده باز اختلافاتی مشاهده می‌شود. مثلاً بین جامعه‌شناسی آلمان، فرانسه و انگلستان در اروپا تفاوت‌های روشنی قابل مشاهده است.

در غرب که همه اندیشمندان بر اصولی مانند دنیاگرایی (سکولاریسم)، انسان‌گرایی (هیومنیزم)، عمل‌گرایی (پراگماتیسم) و دیگر گرایش‌ها و بینش‌های مشترک جهان‌بینی تمدن مدرن توافق نظر دارند، چنین اختلافاتی مشاهده می‌شود. حال چگونه می‌توان انتظار داشت که وقتی جهان‌بینی و جهان‌شناسی تفاوت گسترده‌تری داشته باشند اختلاف‌نظر در نوع نگاه جامعه‌شناختی رخ نماید؛ از این رو است که امروزه بحث‌های زیادی درباره جامعه‌شناسی اسلامی و تفاوت‌های آن با جامعه‌شناسی متداول در جریان است و اندیشمندانی با نظریه‌پردازی‌های خود این اختلافات را به‌طور گسترده‌ای به‌طور رساننده‌اند.

در صحنه سیاسی جهان امروز دو فرهنگ سکولار غرب و فرهنگ اسلامی در مقابل هم صف‌آرایی کرده‌اند. این اختلافات به‌حدی جدی شده است که جنگ‌های خونینی به‌ویژه در منطقه غرب آسیا که مرکز زادگاه فرهنگ اسلامی است به تحریک و دست‌آوردان فرهنگ غرب شکل گرفته و در جریان است. سیاست‌مداران این دو حوزه فکری هریک بر اساس مبانی فکری خود به توجیه عملکرد خویش می‌پردازند و هریک با موضع‌گیری‌های خرد و کلان خود انتظار غلبه بر دیگری دارند. اما پرواضح است که غلبه از آن کسانی است که قدرت تحلیل بالاتری از اوضاع واقعی در کوتاه‌مدت و در بلندمدت داشته باشند؛

کسانی که با علم و جوهرهٔ آن آشنایی دارند به خوبی می‌دانند که این قدرت تحلیل و وابسته به نوع علوم انسانی و اجتماعی به طور اعم و جامعه‌شناسی، به عنوان علمی که در دو حیطة خرد و کلان نظر دارد، به طور اخص است. همان طور که گفته شد نوع علوم و به خصوص علوم انسانی و اجتماعی وابسته به نوع جهان بینی و جهان شناسی فرهنگ حاکم بر فرد و جامعه است. جالب است که هر دو طرف به علت باور به جهان بینی و جهان شناسی خود تحلیل و تبیین یکدیگر را نمی‌پذیرند و هریک بر اساس تفسیر خود از وقایع به موضع گیری می‌پردازند. مسلماً آینده عملاً نشان خواهد داد که حق با کدام طرف است.

«در این دو فرهنگ تصور از انسان و جامعه با یکدیگر فرق می‌کند. در فرهنگ سکولار انسان و جامعه زادهٔ قواعد طبیعی ملموس فرض می‌شوند و در بستر طبیعت رشد کرده، سرانجام فانی می‌شوند یا اگر باقی بمانند در اشکال مختلفی از انواع انرژی به حیات خود ادامه می‌دهند. در فرهنگ اسلامی هر دو از خداوند، به عنوان رب العالمین، است و همه به سوی او می‌روند. در این فرهنگ جهان موجود مکانی موقت برای طی مرحله‌ای از رشد انسان و جامعه است و مقصد انسان‌ها به صورت فردی و گروهی جهان باقی است که به ارادهٔ خداوند تبارک و تعالی برپا خواهد شد. توشهٔ راه در اختیار بشر برای گذران این جهان در فرهنگ سکولار و فرهنگ اسلامی نیز متفاوت فرض می‌شود. انگیزه و استعداد برای زندگی، شیوهٔ طی مسیر و انتظار از سرانجام انسان و جامعه برای هریک از این فرهنگ‌ها مختلف است؛ به عبارت دیگر، آنچه حاکم بر وجود، بقا و ارادهٔ انسان‌ها است در این دو فرهنگ متفاوت است؛ بنابراین، وقتی می‌خواهیم علمی تولید کنیم که به ما قدرت تصرف در موضوع مورد مطالعه را بدهد، وقتی تصور ما از موضوع مورد مطالعه تا این حد اختلاف داشته باشد مسلماً آن علم‌ها هم با یکدیگر مختلف می‌شوند» (زاهد، ۱۳۹۴: صص ۱-۲).

در این کتاب هدف ما بررسی مبانی جهان‌بینی و جهان‌شناسی اندیشمندان جامعه‌شناسی تمدن سکولار غرب و تمدن اسلامی است تا از این رهگذر اختلافات زیربنایی و روبنایی این نظریه‌پردازان را بشناسیم.

برای تدوین علوم اجتماعی لازم است تعریف مشخصی از چهار مفهوم مقدماتی داشته باشیم. این چهار مفهوم عبارت‌اند از نظام تکوین، تاریخ، جامعه و انسان. بدون توجه به این چهار مفهوم نمی‌توان در زمینه علوم اجتماعی نظریه‌پردازی کرد.

ابتدا لازم است تعریفی اجمالی از این چهار مفهوم داشته باشیم تا با در نظر گرفتن آن‌ها بتوانیم به نوع نگاه هریک از اندیشمندان مورد بررسی به این چهار مفهوم دست یابیم. تأکید ما بر ارائه تعریف اجمالی این چهار مفهوم این است که بتوانیم دیدگاه هریک از نویسندگان بررسی شده را در آن بگنجانیم. پرداختن به تعریفی دقیق و مبسوط از این مفاهیم می‌تواند ما را از بازکردن هریک از آنان از دیدگاه نظریه‌پردازان مختلف بازدارد.

تعریف خاص از نظام یا عالم تکوین یعنی به نظر قائل به آن، جهان چگونه پدید آمده است و چه سرانجامی خواهد داشت. بدون توجه به این مفهوم نمی‌توان تصویری از طبیعت و جامعه و آنچه در آن‌ها می‌گذرد داشت. دومین مفهوم کلانی که باید تصویری از آن داشت تا به مفهوم روشنی از انسان و جامعه رسید تاریخ است؛ انسان چگونه به وجود آمده و اجتماعات چگونه شکل گرفته‌اند و چه سرنوشتی تا به امروز بر آنان گذشته است؟ مفهوم جامعه در زمینه آن نظام تکوین و در آن تاریخ تعریف می‌شود. البته پرواضح است که برای محقق اجتماعی، جامعه باید تعریفی مشخص داشته باشد. برای مثال پاسخ به سؤالاتی نظیر سؤالات زیر باید روشن باشد تا بتوان به جامعه‌شناسی پرداخت؛ جامعه چگونه تشکیل می‌شود؟ وجود آن اجباری است یا اختیاری؟ و عوامل

کلاسیک قلمداد کنند. در اینجا فقط برای تفکیک فصل‌های کتاب جداسازی یادشده را انجام داده‌ایم و بر سر اصالت آن مناقشه‌ای نداریم. از نظریه‌پردازان و متفکران اجتماعی اسلامی درباره‌ی فارابی، ابن‌خلدون، شهید صدر، علامه طباطبایی، شهید مطهری، آیت‌الله مصباح‌یزدی، آیت‌الله جوادی‌آملی و مرحوم آیت‌الله سیدمرتضی‌الدین حسینی الهاشمی مطالعه می‌کنیم. هرچند در این میان هم می‌توان اسامی دیگری را به این لیست اضافه کرد.

علاوه‌بر اندیشمندان یادشده، در بخش دیگری به بررسی متفکران مسلمانی که در غرب و یا فضای تمدن مدرن زندگی می‌کنند نیز پرداخته‌ایم. مثلاً لیبرالیسم غربی به همه‌ی انواع اندیشه‌ها در کنار هم اجازه‌ی بروز می‌دهد. همه‌ی اندیشه‌ها می‌توانند مثل کتاب‌های یک کتابخانه در کنار هم قرار گیرند. البته جریان حاکم اجتماعی است که از بین این کتاب‌ها گزینش می‌کند و آن را که می‌خواهد و به همان نحوی که می‌خواهد، می‌خواند و استفاده می‌کند. در ضمن خود اندیشمندانی که در خرده‌فرهنگ اسلامی واقع در فرهنگ غرب تنفس می‌کنند نیز در چنین فضایی و در ربط با همین نوع از فرهنگ غالب اجتماعی، اندیشه‌ورزی می‌کنند و مطالب خود را ارائه می‌دهند؛ از این رو، به هر صورت، تأثیر فضای اجتماعی بر اندیشه، خود را نشان می‌دهد. در این کتاب درباره‌ی چهار تن از متفکران مسلمان ساکن در غرب هم مطالعه کرده‌ایم تا ببینیم به چه میزان زمینه‌ی اجتماعی فرهنگ غالب فکر آنان را تحت تأثیر خود قرار داده است. مقایسه‌ی این نظریه‌پردازان با نظریه‌پردازان ساکن در زمینه‌ی اجتماعی کشور با فرهنگ اسلامی ایران خود خالی از لطف نیست.

مبنای ما در انتخاب اندیشمندان بررسی‌شده در این کتاب تفاوتشان با یکدیگر و نقش نسبتاً مؤثری است که در اندیشه‌پردازی انسانی و اجتماعی داشته‌اند. به نظر می‌رسد که هریک از این اندیشمندان مبنای فکری مستقلی

نسبت به دیگران دارند و خود سبک و مذاق متفاوتی در مقایسه با سبک‌های دیگر دارند. برخی از جامعه‌شناسان بیان بسیار روشنی از این چهار مفهوم دارند. برای مثال اسپنسر در مفهوم تکوین آشکارا پیرو داروین است، یا آگوست کنت در بیان مراحل گذشته بر تاریخ آشکارا عقل و اندیشه را معیار تطور اجتماعی می‌داند. از انتخاب این اندیشمندان اجتماعی برای این مطالعه پرهیز شد زیرا وقتی این کتاب، به‌ویژه توسط دانشجویان رشته جامعه‌شناسی خوانده می‌شود به راحتی می‌توانند موضع این گونه از جامعه‌شناسان را در نظریه‌پردازی اجتماعی‌شان تشخیص دهند؛ از این رو، همان‌طور که گفته شد، جامعه‌شناسانی انتخاب شدند که هم صاحب سبک باشند و هم درک موضعشان نسبت به چهار مفهوم اصلی تحقیق نیاز به کمی کنکاش علمی داشته باشد.

شایان ذکر است که متفکرین اجتماعی اسلامی یا مسلمان یادشده هیچ‌کدام تاکنون - حتی آنان که در قید حیات هستند - به معنای علم تجربی، متن جامعه‌شناسی مکتوبی از خود ارائه نداده‌اند. برخی بیشتر فلسفی اندیشیده‌اند و برخی دیگر به علوم تجربی نزدیک‌تر شده‌اند. در هر صورت، از آنجاکه تفکر اجتماعی همه آنان می‌تواند زمینه‌ساز شروع حرکت به سمت نوعی از جامعه‌شناسی تجربی باشد، مورد توجه قرار گرفته‌اند. بسیاری از دانشجویان جامعه‌شناسی اسلامی با استناد به اندیشه این متفکرین در تولید جامعه‌شناسی تجربی اسلامی تلاش دارند؛ از سوی دیگر، با توجه به اینکه تحقیق ما در واقع درباره کلیات فلسفی و زیربنایی علم تجربی جامعه‌شناسی است به اندیشمندان غربی هم، که علم تجربی جامعه‌شناسی را ارائه داده‌اند، از زاویه این کلیات می‌نگریم؛ به عبارت دیگر، این تحقیق در مقدمات و زیربناهای کلی و فلسفی جامعه‌شناسی کنکاش می‌کند و نقطه آغاز حرکت به سوی جامعه‌شناسی سکولار و اسلامی را نقطه تمرکز خود قرار داده است؛ در واقع، موضوع این

کتاب اختلافات مبانی جامعه‌شناسی سکولار با جامعه‌شناسی اسلامی - که تصور می‌شود ان‌شاء‌الله در آینده‌ای نه‌چندان دور توسط اندیشمندان اسلامی تدوین خواهد شد - را بررسی کرده است. امید است در نوشته‌های بعدی بتوانیم به دستاوردهای جامعه‌شناسان اسلامی پردازیم که با وجهه تجربی و با توجه به بنیان‌های فکری اسلامی به موضوع جامعه پرداخته‌اند.

در فصل اول این کتاب به معرفی اختلافات موجود در بنیان‌های فکری نظریه‌های اجتماعی ارائه‌شده توسط برخی از جامعه‌شناسان کلاسیک که نام آنان آمد، خواهیم پرداخت. در این فصل اختلاف رویکردهای ارائه‌شده در هریک از این مفاهیم و نحوه برقراری ارتباط بین آنان را بیان می‌کنیم که منجر به اختلاف آنان در نظریه‌پردازی‌شان شده است.

در فصل دوم به مبانی فکری نظریه‌پردازان جامعه‌شناسی مدرن و پست‌مدرن می‌پردازیم. در انتهای این فصل جمع‌بندی این مفاهیم و گونه‌های آن را در مجموعه جامعه‌شناسی غرب ارائه خواهیم کرد.

فصل سوم به معرفی دیدگاه اندیشمندان اسلامی با توجه به این چهار مفهوم می‌پردازد. با تکمیل فصل‌های اول، دوم و سوم و بررسی مبانی کلی نظریات مختلف جامعه‌شناسی در جامعه‌شناسی غرب و در اندیشه متفکرین اسلامی، زمینه برای ارائه یک مطالعه تطبیقی از این دو نوع نگاه فراهم می‌شود.

فصل چهارم اندیشمندان مسلمانی را بررسی می‌کند که در زمینه فرهنگ و تمدن غرب با مبانی اسلامی اندیشه‌ورزی کرده‌اند.

فصل نتیجه‌گیری یعنی فصل پنجم، نگاه تطبیقی بین مبانی فکری جامعه‌شناسی محصول تمدن مدرن را با مبانی کلی تفکر اجتماعی منبعث از اندیشه متفکرین اسلامی عرضه می‌دارد.

۱-۱. کتابنامه

- زاهد زاهدانی، سید سعید. ۱۳۹۴. در آمدی بر روش تفکر اجتماعی در اسلام. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.